

- Yorker, 22 листопада 2017; Julia Joffe, "What Russian Journalists Uncovered", *The Atlantic*, 30 грудня 2017; Zachary Cohen, "Russian politician: US spies slept while Russia elected Trump", CNN, 12 вересня 2017; "Fabrika trollei", RBK, 17 жовтня 2017; Andrew Higgins, "Maybe Private Russian Hackers Meddled in Election, Putin Says", NYT, 1 червня 2017; Elizabeth Dwoskin et al., "Google uncovers Russian-bought ads", NYT, 9 жовтня 2017; Mike Isaac та Daisuke Wakabayashi, "Russian Influence Reached 126 Million Through Facebook Alone", NYT, 30 жовтня 2017; Casey Michel, "How the Russians pretended to be Texans", *Washington Post*, 17 жовтня 2017. Про російську фінансову підтримку Трампа, див.: Craig Unger, "Trump's Russian Laundromat", *New Republic*, 13 липня 2017; Natasha Bertrand, "The Trump Organization", *Business Insider*, 23 листопада 2017; Walker, "Trump in Moscow", *Guardian*, 18 вересня 2017; Jo Becker, Adam Goldman та Matt Apuzzo, "Russian Dirt on Clinton? 'I Love It', Donald Trump Jr. Said", NYT, 11 липня 2017.
- 31 **«переміг олігарх»** Щодо того, що російське втручання мало значний вплив на президентські вибори у США 2016 року, див.: Kathleen Hall Jamieson, *Cyberwar*, New York : Oxford UP, 2018. Важливу додаткову інформацію див. у: Edward Lucas, *Cyberphobia*, New York : Bloomsbury, 2015.
- 32 **«недооподаткованому спадку»** Чому люди, які стверджують, що всього досягнули лише своїм талантом та зусиллями, не цураються залишати гроші власним дітям?
- 33 **«усе заперечуючи»** Реєстр Трампових брехень навіть на початку його терміну президентства вражає: "Fact Checking", NYT, 27 квітня 2017; Fact Checker, *Washington Post*, 10 жовтня 2017.
- 34 **«Конституція і забороняє»** Це Секція 3 Чотирнадцятої поправки. Див.: William Baude, Michael Stokes Paulsen, "The Sweep and Force of Section Three", *University of Pennsylvania Law Review*, 172, 2023.
- 35 **«від наших ідеалів»** Поміркуймо про Чарльза Тейлора, який написав, що свобода — це, серед іншого, відокремлювати себе від деяких своїх прагнень, «адже вони не відображають, ким ми є або ким би ми хотіли бути».
- 36 **«дисертацію з історії»** Ілля Чедолума, «Інтелектуальна біографія Михайла Рудницького (1889–1975)», Український католицький університет, 2022.
- 37 **«Колега, який вів цей курс»** Йдеться про Джеффі Зонненфельда, деталі занотовано в електронному листі від 29 березня 2023 року.
- 38 **«це вдача»** у термінах практичного розуму Канта ми визначаємо свої цілі й так формуємо свободу волі.

Суверенність

LEIB

Під час Першої світової війни німецька філософиня Едит Штайн увиразнила власне тіло. Вона перервала роботу над дисертацією, щоб зголоситися медсестрою. Повернувшись до науки, Штайн, аби сформулювати міркування про емпатію, покладалась на досвід піклування про поранених. Філософиня запитувала: «Хіба ж ми не потребуємо посередництва тіла, щоб запевнити себе в існуванні іншої особи?»

Тіло вона описала словом *Leib*.²

Я сподіваюсь продемонструвати, що первісною формою свободи є суверенність, а суверенна людина — та, яка достатньо розуміє себе і світ, щоб мати судження про цінності та втілювати їх.

На думку Штайн, ми здобуваємо знання про себе, коли признаємо інших. Лише усвідомивши, що інші перебувають у тих самих обставинах, що і ми, що інші також живуть у тілах, ми можемо серйозно розважати про те, як вони нас бачать. Коли ми можемо побачити себе так, як бачать нас довколишні, то можемо зрозуміти себе так, як інакше не зрозуміли б. Іншими словами, наша об'єктивність залежить від суб'єктності інших.

Ми не звикли так міркувати. Нам здається, що ми можемо просто самотужки опанувати інформацію як ізольовані особистості. Віримо, що коли ми на самоті — то вільні. І так, помилившись, втрачаємо свободу.

Слово *Leib* може дати нам змогу по-іншому поглянути на речі. У німецькій мові на позначення тіла є два слова — *Körper* і *Leib*. *Körper* може стосуватись людського тіла, але також «чужорідних тіл» (*Fremdkörper*), «небесних тіл» (*Himmelskörper*), «расового тіла» (*Volkskörper*) й інших об'єктів, які підкоряються законам фізики. *Körper* може бути живим, але це не обов'язково (порівняймо його з англійським словом *corpse* на позначення трупа). Штайн вважає, що «може бути *Körper* без мене, але *Leib* без мене неможливе».³

Слово *Leib* описує живі людські тіла, а ще — тіла тварин і уявних істот із переказів. *Leib* є *Körper*, об'єктом, який підкоряється законам фізики, але це не все, чим є *Leib*. Воно має власні правила, а ще — можливості. *Leib* може ворушитися, може почувати, і має власне рухоме осердя, яке неможливо точно зафіксувати у просторі. Штайн називає його «нульовою точкою»⁴. Частина нашого *Leib* завжди видима, але його повноти ніколи не можна розгледіти.

Наша вітальність — спільна з іншими. Усвідомивши, що інша людина робить те саме, ми здатні по-новому побачити світ. Інша людина теж має нульову точку, як і ми. Ці нульові точки поєднуються та переплітаються в новому мереживі порозуміння. Завдяки *Leib* інших ми звільняємося від думки, що є відділеними від світу, чи що протиставляємось йому. Знання, якого ми потребуємо для свободи, починається з цього невеликого стрибка емпатії.⁵

Якщо я самотою стою супроти світу, то будь-які претензії, які висуваю серед ночі, виправдані, правдиві й вимагають уваги. Але уявімо, що моя донька (також) починає комизитися, коли втомлюється, і примхує. Побачивши її, усвідомивши це, я виокремлюю феномен у світі і вмиг дізнаюся більше про себе. Я завдячую цьому прикладу своєму синові, який випитував, про що я пишу книжку. Він знає мене і знає свою сестру — тож одразу збагнув, про що мені йдеться, і усвідомив, що це — об'єктивне знання, якого не можемо здобути поодиночі.

Завдяки *Leib* ми можемо помітити феномени, які є фундаментальними для життя і свободи: народження, сон, ходьбу, здоров'я, дихання, їжу, пиття, укриття, кохання, хворобу, старіння, смерть.⁶ Жоден із нас не пригадує, як народився, — але всі ми народжені. Жоден із нас не запам'ятає своєї смерті, але ми пригадуємо помирання інших. Розмови про емпатію — це не лише невиразні нагадування, що слід бути приятими. Це передумова для певного знання про світ. Ізольована особа, яка намагається самотужки розмірковувати про світ, не має й найменшого шансу його зрозуміти.

Оскільки *Leib* — це джерело знання, воно є і джерелом політики свободи.⁷ Ми починаємо здобувати об'єктивні знання про світ тільки тоді, коли бачимо, що інші — суб'єкти, подібні на нас. Вважаючи інших об'єктами, ми не дізнаємося вирішальних речей не лише про них, а й про світ і про себе. Це зробить нас вразливими до тих, хто керує нами і здійснює над нами насильство. Ми вважатимемо себе об'єктами, тож інші, які ставляться до нас так само, маніпулюватимуть нами.

З такого кута зору, негативна свобода є тільки самообманом людей, які насправді не бажають бути вільними. Ті, хто змальовує свободу винятково негативною, ігнорують те, ким ми є, ігнорують *Leib*. Якби ми були просто *Körper*, фізичними тілами, то ідея негативної свободи мала б деякий сенс. Об'єкти можна обмежувати іншими об'єктами. Свобода може бути винятково свободою від, без прагнень чи індивідуальності, без жодного розуміння, чим є чи має бути життя. Але коли ми слушно усвідомлюємо себе як *Leib*, на людську подобу, наша ідея свободи повинна відповідати цьому особливому станові. Бар'єри погані не тому, що обмежують наші фізичні тіла, а тому, що перешкоджають нашому розумінню одне одного і становленню суб'єктності.

Негативна свобода — не якась там непорозуміння, а репресивна ідея. Вона є бар'єром, перепорою інтелектуального й морального ґатунку, адже заважає розгледіти, чого ми потребуємо, щоб бути вільними. Ті, хто хоче нас поневолити, створює

між нами бар'єри й намагається знеохотити нас будувати структури, що допомогли б порозумітися. Коли ми сприймаємо себе як *Leib* і можемо зрозуміти світ, усвідомлюємо, що нам доведеться побудувати разом, щоб стати вільними.⁸

ЖИТТЯ

Штайн обіймала академічну посаду лише раз, упродовж однісінького навчального року. Вона втратила цю роботу, коли Адольф Гітлер прийшов до влади. У квітні 1933 року Штайн написала листа до Папи Римського, де спробувала доступною йому мовою змалювати становище німецьких євреїв: «Діяння, свідками яких ми стали в Німеччині, виставляють на посміховисько будь-яке відчуття справедливості й людяності, вже не кажучи про любов до ближніх». Вона вважала, що мовчання Церкви щодо пригноблення євреїв було «чорною міткою» на її історії.⁹

Гітлерові погляди на людське тіло були цілковито протилежними до поглядів Штайн. У *Mein Kampf* він писав про *Fremdkörper*, чужорідні тіла, які забруднюють *Volkskörper*, німецький расовий організм. Замість вважати кожну людину в Німеччині окремим людським тілом, нацисти змальовували німецьку расу єдиним організмом, а євреїв — чужорідними об'єктами на зразок бактерій чи паразитів.

Коли мої діти були молодшими, ми мешкали у Відні. Коли донька вчилася в першому класі, а син — у третьому, ми їздили до школи на самокатах. Дорога пролягала по *Heldenplatz*, де натовпи вітали Гітлера напередодні німецької анексії Австрії.¹⁰ Того року я двічі на тиждень возив сина на стадіон, де він грав у футбол. Одного дня тренери роздали фіалкову форму, *Leibchen*, що дослівно перекладається як «тільце». Хлопці поскидали свій одяг, повсовували руки й голови в новенькі футболки, і вмить стали командою.

Ще на п'ять років раніше, коли ми чекали на автобус до дитсадка, син, якому тоді було три роки, зацікавився машинами, які через дорогу від нас вгризались у тротуар, а відтак заливали смолу. Робітники готувались закласти *Stolpersteine*, «камені спотикання», невеличкі намацальні пам'ятники вбитим євреям, що колись тут жили. Ці маленькі металеві таблички з гравіруваннями нагадують нам, хто тут мешкав. Інформація, нанесена на «каменях спотикання» — імена, адреси, місце загибелі, — дає нам змогу хоча б уявно олюднити, оживити втрачене. Перш ніж убити, євреїв позбавили всього: спершу власності, потім одягу. Як і приблизно мільйонові інших євреїв та єврейок, убитих в Аушвіці, Едит Штайн довелося роздягнутися¹¹. Звісно, це була крадіжка, але навіть більше — приниження, ставлення до *Leib* як до *Körper*, підготовка до загального винищення.

Перед тим як мій син народився у Відні, німецька була для мене мовою смерті: мовою Гітлерової промови на *Heldenplatz*, знаку на воротах Аушвіца й тисяч джерел, які мені довелося перечитати, коли я писав про Голокост та інші злочини. Мені відомі були всі форми *Körper*, а *Leib* було малознаним. Із народженням сина німецька стала мовою життя. Я почув слово *Leib* у віденській післяпологовій палаті від медсестри, яка намагалась навчити дружину годувати грудьми.

За правилами, матері перебувають в австрійських пологових будинках дев'яносто шість годин після народження дитини — там їх навчають купати й годувати немовля. За чотири дні у спільному просторі з цими тілами я навчився того, чого інакше ніколи б не дізнався. Становища медсестри, матері й немовляти відрізнялися від мого, але щось про них я та й міг збагнути — а відтак про себе і про світ. Завдяки своєму перебуванню в палаті я був вільнішим батьком.

Leib тисне на світ і змінює його. Воно перекладає фізику на мову болю і насолоди, хімію — на жагу й розчарування, а біологію перетворює на поезію і прозу. Це проникна мембрана

Дорога, якою він крокував, була матеріальною — але не тільки. Ми розташовуємось у природі, але не обмежуємось нею. Наші тіла є об'єктом інерції, але ми можемо вирішити зупинитись на узбіччі. Наші тіла підкоряються силі земного тяжіння, але ми можемо допомогти іншій людині підвестися з канави.

ТАЇНА

Для французької філософині Сімони Вейль усвідомлення існування іншого було актом любові.¹⁷ Вона вважала, що любити ближнього, як себе самого — означає сприймати в тілі іншої людини «те саме поєднання природи і надприродного»¹⁸, що і в собі.

Біблія теж настановляє нас любити «приходька, що мешкає з вами» (Левит 19:34). Вейль пише, що «любити чужинця, як себе самого — означає, що ми любимо і себе, як чужинців».¹⁹ Як і багато її формулювань, це може видатися заплятаним. Річ не лише в тому, що коли ми любимо чужинців, то чинимо правильно. Річ у тім, щоб побачити себе так, як нас може побачити чужинець, побачити, що йому може видатись чудернацьким: ось що ми маємо розгледіти. Подивившись на себе з перспективи інших, ми краще себе пізнаємо. Це звільняє. Ми переживаємо обмеження зовнішнього світу і противимосся їм пліч-о-пліч з іншими, які чинять так само. Ми вільні, коли знаємо, у якому напрямі протівитися і як це робити.

Вейль гостро відчувала обмеження. Вона страждала на мігрені і була незграбною. Саме того академічного року, коли Штайн змогла викладати, 1932–1933, Вейль замешкала в Німеччині. 1934-го та 1935 року вона працювала машиністкою і пакувальницею на французьких фабриках, щоб краще зрозуміти робітників: це її виснажувало. Вона зголосилась до боротьби у Громадянській війні в Іспанії 1936 року, але одразу ж поранилася. Упродовж Другої світової війни Вейль працювала на

французький Рух опору в Лондоні і просилася переїхати з групою медсестер до окупованої Європи. Її верховний головнокомандувач, Шарль де Голль, думав, що вона збожеволіла. Вейль не могла їсти й померла від хвороби під час війни.

Філософиня називала наші тіла «джерелом таїни, якого ми не здатні позбутися».²⁰ Ми існуємо у своїх тілах — або не існуємо взагалі. Ми свободні у своїх тілах — або геть невольні. У записках, які Вейль вела впродовж війни, вона писала про тяжку і благодушність. Ми — особливі істоти, адже підкоряємося законам фізики й водночас можемо їх зрозуміти — і пристосувати до цілей, які фізикою не закінчуються. Тіло прямує шляхом, що пролягає між світом речей, *якими вони є*, і світом речей, *якими вони можуть бути*. Таїною для Вейль було те, що тіло перебуває в обох вимірах — того, що є, і того, що має бути. Бути суверенними — означає відчувати, що має бути і як цього досягнути.

СТАДІОН

Сімона Вейль любила спорт. На її думку, фізична координація «дає думці змогу безпосередньо торкатись речей». Вона гадала, що практика створює «другу натуру, яка є кращою за першу».²¹ Як і Вейль, від природи я був нікудишнім спортсменом, і мені доводилось багато тренуватись.²² Я вмів плавати завдяки місцевому плавецькому клубу, інструкторам і терплячій матері, яка читала романи біля басейну. На уроках фізкультури мені ніколи не вдавалось робити те, що легко давалось іншим дітям, тож я вправлявся. Мама пригадує, як я самотою щодня в гаражі годинами стрибав на скакалці. Я став чудовим бейсболістом, бо міг удосконалюватись у цьому виді спорту самотужки або з татом.

У дитинстві я полюблив дивитися прямих трансляцій бейсбольних матчів. Особливим щастям було перебувати на стадіоні — моє тіло серед інших тіл. Я і сам був бейсболістом,